

УДК 348.55

Мацелюх І.А.

К.Ю.Н.,

докторант юридичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СТРАТИФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ СІМ'Ї, МОРАЛІ, ОСОБИСТОЇ СВОБОДИ ТА ЧЕСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВІ XIV–XVI СТОЛІТЬ

Постановка проблеми. Входження українських територій до складу Великого князівства Литовського й Королівства Польського не ліквідувало чинної системи правопорушень у сфері церковної юрисдикції, щоправда кваліфікація злочинів проти сім'ї, моралі, особистої свободи та честі зазнала окремих змін, зумовлених перетвореннями в державно-церковних відносинах чи іншими суспільно-політичними обставинами.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Проблема стратифікації означеної групи злочинів Великого князівства Литовського та Речі Посполитої характеризується мало-розробленістю. Її побіжно аналізували лише окремі історики права, серед яких – І. Бойко, М. Бедрій, П. Захарченко, О. Малиновський, О. Нелін, Б. Тищик, І. Терлюк, О. Шевченко [1, с. 440–441; 2, с. 98–99; 3, с. 260; 4, с. 107; 5, с. 69; 6, с. 151], проте комплексно вона не вивчалася.

Формування завдання дослідження. Маємо не меті проаналізувати різновиди правопорушень, що спрямовані на руйнування християнських принципів функціонування інституту шлюбу та мають антиморальний характер.

Виклад основного матеріалу. Охороняючи інститут батьківства та материнства, законодавець криміналізував діяння, які в попередню епоху правопорушенням не вважались. Першою редакцією Литовського статуту 1529 р. запроваджувалася відповідальність за фізичне посягання, словесну образу чи приниження батьків. «Якби син ударив батька або образив, або якимось притиском і принижував, –

цитуємо артикул 13 Статуту, – то батько може позбавити сина всього його спадку» (роз. 4 арт. 13) [7, с. 232]. Другий і Третій литовські статuti розширили перелік діянь, що становили склад відповідного злочину. До них норми закону додавали такі вчинки, як завдання батькам побоїв, самовільне захоплення батьківського майна, підтримка з корисливою метою судового обвинувачення проти батьків, небажання поручитися за батьків, розпуста, неналежний догляд їх у старості, відмова від викупу з неволі (роз. 8 арт. 7 II Лит. статуту; роз. 8 арт. 7 III Лит. статуту) [8, с. 353; 9, с. 236].

Інтереси дітей, їхня особиста свобода також підпадали під охорону держави. Продаж у рабство, у тому числі заради порятунку сім'ї від голоду, не допускався. «Якби хто вільну людину або сина продав з голоду в неволю або сам з голоду продався через лист записаний, – ідеться в 10-му артикулі 11-го розділу Першого литовського статуту, – то такий договірний лист не повинен мати сили, і як голод мине, то та людина, діставши грошей, віддасть кредитору, а сама знову стане вільною» [7, с. 283].

Шлюбно-сімейне законодавство Великого князівства Литовського поповнилося нормами, що передбачали санкції до винних осіб, які вийшли заміж без дозволу батька або в разі його відсутності братів чи дядьків. Відповідні статті містяться в усіх редакціях Литовських статутів. Отже, воля наречених як неодмінна умова укладення шлюбу мала обов'язково скріплюватися батьківським благословенням. За його відсутності шлюб не розривався, а його дійсність не піддавалася сумніву, проте

такий вчинок уважався аморальним і тягнув за собою не лише громадський осуд, а й відповідні правові наслідки (роз. 4 арт. 10–11 I Лит. статуту; роз. 5 арт. 8 II Лит. статуту; роз. 5 арт. 9 III Лит. статуту) [7, с. 231; 8, с. 331; 9, с. 201].

Порушення шлюбного віку також уважалося явищем неприйнятним і належало до категорії злочинів проти моралі. Віковий бар'єр на законодавчому рівні установлений Другим литовським статутом. Для дівчат він наставляв із 15 років. Через кілька десятиліть Третім литовським статутом був зменшений до 13 років. Шлюбний вік юнаків не був урегульований законодавчими нормами (роз. 5 арт. 8 II Лит. статуту; роз. 5 арт. 9 III Лит. статуту) [8, с. 331; 9, с. 201]. Шлюби, укладені з порушенням вікового цензу, могли бути визнані церковним судом недійсними.

Кровозмішення або статеві зносини з найближчими кровними родичами також потрапляли до категорії протиправних діянь. Щоправда, цей вид злочину зустрічаємо лише в Третньому литовському статуті, ухваленому в 1588 р. Якщо законодавство Руської держави, переслідуючи осіб за зносини з близькими родичами, не визначало допустимого ступінь спорідненості, то приписи Статуту значно конкретизували їх. Одружуватися й виходити заміж дозволялося лише після четвертого покоління як по лінії батька, так і по лінії матері. «Устауємо, бажаючи те мати, аби піддані наші за правами Божими і християнськими жили у подружньому житті святому, а тому щоб ніхто не посмів зі спорідненими собі по крові одружуватися, доки не мине четверте покоління, – йдеться в 22-му артикулі 5-го розділу III Литовського статуту, – ... також щоб не одружувалися на жонах братів своїх, не тільки рідних, а й двоюрідних, також жонах стрийв, вуїв своїх, доки б не минуло трьох поколінь по собі, не враховуючи у тому переліку народжених» (роз. 5 арт. 22 III Лит. статуту) [9, с. 207]. Про духовну спорідненість наречених, яка вважалася неприпустимою в Уставі Ярослава, у Литовських статутах не згадується.

Позаяк охорона інституту сім'ї в Руській державі та Великому князівстві Литовському була передана церкві, то право здійснювати розлучення належало виключно до компетенції церковного суду. У Великому князівстві Литовському це було, відповідно, закріплено Жалуваною грамотою Литовського Великого князя Олександра від 20 березня 1499 р. [10, № 166, с. 189]. Артикул 18 розділу 5 Другого литовського статуту й артикул 20 розділу 5 Третнього литовського статуту визначали процедуру розлучення, доручали її владі церковного суду: «Устауємо, що розлучення подружні мають розглядатися судом духовним обох станів, згідно з правилами християнської церкви» [8, с. 334; 9, с. 206].

Тотожні норми відклалися й у деяких інших джерелах церковного права державного походження Великого князівства Литовського, зокрема в Окружній королівській грамоті про недоторканність святійшого і духовного суду, і церковного майна в Русько-Литовській православній ієрархії з боку католицького духовенства та світських чиновників короля Стефана від 25 лютого 1585 р. [11, № 149, с. 292–293], в Окружній королівській грамоті про заборону, щоб Литовські світські чиновники, урядовці не втручалися в духовні розправи, не розлучали вінчаних шлюбом і не судили православного духовенства, через надану на це владу митрополиту [12, № 31, с. 41].

Забороняючи самовільне розлучення, приписи Третнього литовського статуту визнавали протиправний характер дій осіб, які перебуваючи у шлюбі, одружувалися з іншою жінкою. Як з боку чоловіка, так і з боку жінки такі діяння визначалися злочинними. «Якщо хтось жону свою вінчальну, живу маючи, іншу взяв ..., – зазначає артикул 22 розділу 5, – також і жона така, якби відаючи про іншу жону його живу, заміж за нього пішла, покаранню підлягає» [9, с. 207].

У редакції Другого і Третнього литовських статутів знаходимо ще одну новацію, яка не була раніше представлена ані в джерелах пра-

ва Великого князівства Литовського, ані в пам'ятках права попередньої епохи. Нею передбачався шестимісячний термін після смерті чоловіка, впродовж якого вдова не мала права вдруге виходити заміж. Цей строк устанавлювався з метою визначення ймовірної вагітності й батьківства дитини. «Хочемо мати, аби заміжжя в поштивості було збережене, – і для відомостей про походження дитини, – констатує один із артикулів Статуту, – аби кожна вдова-шляхтянка після смерті мужа свого до шести місяців за другого мужа не сміла піти» (роз. 5 арт. 12 II Лит. статуту; роз. 5 арт. 13 III Лит. статуту) [8, с. 333; 9, с. 201].

Акцентовану увагу законодавство Великого князівства Литовського приділило ще одному злочину проти моралі під назвою «перелюбство». Криміналізувала його як вид світського правопорушення Жалувана грамота Литовського Великого князя Олександра від 20 березня 1499 р. [10, № 166, с. 189–191]. Згодом вона потрапила до 30 артикулу 14 розділу Третього литовського статуту. «Уставуємо, якби муж, підозрюючи свою жону в чужоложстві й у тому підозрюючи будь-якого стану, застав з нею на розпусті, ... то має розпусників піддати покаранню», – читаємо в тексті пам'ятки польсько-литовської держави [9, с. 346].

Розпутні дії переслідувалися як на загальнодержавному (земському), так і на локальному рівнях. Так, Жалувана грамота Великого князя Литовського Олександра вказувала на неприпустимість таких діянь для всіх верств населення. «Якщо хто з чиновників у блуді проживає, ... або простий чоловік чи жінка буде таке чинити, то нехай перестане жити розпусно ... щоб викоренити увесь незаконний шлюб і розпусту», – така диспозиція аналізованого злочину [10, № 166, с. 191]. На відміну від церковного законодавства Русі, яке детально визначало склад злочину розпусних дій, норми Другого і Третього литовських статутів забороняли розпусту як таку загалом (роз. 8 арт. 7 II Лит. статуту; роз. 8 арт. 7 III Лит. статуту) [8, с. 353; 9, с. 236]. Обтяжуюча обставина злочину полягала в учи-

ненні розпусних дій незаміжною дівчиною. «Якби панна, страх Божий і сором відклавши в сторону, розпусно жила, про таку буде дозволено родичам по батьківській і материнській лініях, які відповідали за неї, вільно повідомити», – занотовано в одному з артикулів (роз. 14 арт. 30 III Лит. статуту) [9, с. 346].

Ще один склад злочину проти сім'ї та моралі, досі невідомий вітчизняній системі кримінального та церковного права, фіксується на рубежі XVI ст. Так, приписи Третього литовського статуту 1588 р. вказують на неприпустимість та аморальність таких явищ, як сутенерство і проституція. В аналізованому джерелі права польсько-литовської доби про це йдеться так: «Аби такі люди, чи то буде чоловік, чи жінка, які звикли для нечесної користі своєї намовляти панночок або вдів і заміжніх жінок на розпусту так, що хоча б яка з них і могла бути добропорядною у заміжжі, проте, піддаючись намовам зводень, вела розпусне життя, у містах наших не були терпимі» (роз. 14 арт. 30 III Лит. статуту) [9, с. 346]. Зауважимо, що названий різновид злочинів проти сім'ї та моралі з'являється лише після утворення Речі Посполитої і зближення із західноєвропейською етико-моральною моделлю, де робота куртизанок мала легалізований характер.

Самостійною групою церковних злочинів, що відквалилися у світському законодавстві Великого князівства Литовського, були правопорушення, спрямовані проти особистої свободи та честі. Найвищий рівень суспільної небезпеки серед них становило згвалтування. Його караність устанавлювалася всіма редакціями Литовських статутів. Артикули названих кодифікаційних збірок визначили ознаки вчинення факту згвалтування. Статути були однотайні: наявність факту застосування фізичного насильства до потерпілої як необхідна умова притягнення злочинця до юридичної відповідальності. «Якби хто згвалтував жінку або дівчину, незалежно від її стану, вищого або нижчого, і ця жінка або дівчина водала гвалт, а на її крик прибігли люди, і вона показала їм сліди насильства, а потім притягла гвалтівни-

ка до суду, і надала двох або трьох свідків, і при цих свідках присягнула, то такого гвалтівника має бути засуджено» (роз. 7 арт. 6 I Лит. статуту; роз. 11 арт. 8 II Лит. статуту; роз. 11 арт. 12 III Лит. статуту) [7, с. 254; 8, с. 375; 9, с. 274]. Однак законодавчі приписи всіх трьох редакцій своєрідно підійшли до доказової бази правопорушення. Якщо публічного викриття не сталося, то Перший литовський статут для встановлення факту згвалтування вважав достатнім свідчення потерпілої: «А якби жінка або дівчина не могла покликати на допомогу, то як тільки її було б відпущено після згвалтування і вона розповіла про це людям, потім притягала гвалтівника до суду і надала тих людей як свідків, то гвалтівника також має бути покарано так, як про це написано» (роз. 7 арт. 6 I Лит. статуту) [7, с. 254]. Другий литовський статут передбачав необхідність «гвалту», тобто крику жінки про допомогу як обов'язкову умову протиправності діяння: «А якби та дівчина волала гвалт, а ті люди чули, але на гвалт не прибігли, а проте згвалтована одразу розповіла тим людям і гвалтівника до суду притягнула, а ті люди засвідчили, то гвалтівник має бути покараний» (роз. 11 арт. 8 II Лит. статуту) [8, с. 375]. Третій литовський статут до цього додав застереження: «А якби на якому місці гвалт такий стався, коли люди крики могли чути, а дівчина або жінка про гвалтування не кричала, а потім про те людям розповіла, тоді те оповідання за гвалт не вважається, і той обмовлений від гвалту вільний має бути» (роз. 11 арт. 12 III Лит. статуту) [9, с. 274]. Отже, основним доказом факту вчинення цього виду злочину кримінальне законодавство Великого князівства Литовського визначало крик потерпілої про допомогу.

До аналізованої групи належить також такий вид злочину, як заборона батьків на шлюб доньки за бажання останньої його укласти. Правова система Великого князівства Литовського не створила нового складу злочину, вона його успадкувала з Руської держави, з Уставу князя Ярослава.

У Великому князівстві Литовському відповідний вид злочину фіксувався артикулами Другого і Третього литовських статутів. Забезпечуючи добровільність шлюбу, законодавець застерігав родини від створення перешкод для формування сімейних союзів. Незважаючи на необхідність отримання батьківського дозволу на шлюб, бажання сторін мало пріоритетний характер. У випадку створення умисних перешкод потерпіла мала право звернутися до органів державної влади для отримання відповідного дозволу. «А якби вона мала літа свої, а брати або стрії, затримуючи її, не хотіли заміж видати, – записано в Статуті, – тоді теж свавільно не має ні за кого йти, а має дати знати до урядника, а урядник має дозволити їй вийти заміж» (роз. 5 арт. 8 II Лит. статуту; роз. 5 арт. 9 III Лит. статуту) [8, с. 331; 9, с. 201].

Наступне правопорушення, яке, на нашу думку, належало до групи злочинів проти особистої свободи та честі, – викрадення нареченої. Юридичною підставою для притягнення винуватого до відповідальності фіксувалися 13 артиклем 11 розділу Третього литовського статуту, у якому зазначено: «Устауємо, якби хто без волі батька і матері, дядьків або інших родичів, опікунів насильно забрав будь-яку дівчину, схилиючи її в такий спосіб до шлюбу, така особа має бути затримана до вряду, де це відбулося» [9, с. 274–275]. Окремі статті кодексу визнавали злочинними дії, спрямовані на викрадення заміжньої жінки з її згоди чи без неї. «Утримуючи від злих проступків людей свавільних, устауємо, що, якби хто будь-якого стану будучи, забувши страх Божий і повинності свої християнські, посмів підмовити і взяти чужу жону, хоча б і за її згодою і поїхав би з нею, – така диспозиція 29 артикулу 14 розділу Третього литовського статуту, – тоді, коли його наздоженуть на дорозі, у місті, в господі, якому-небудь іншому місці, має бути спійманий і до вряду гродського приведенний, так само як і будь-який інший злочинець» [9, с. 345].

Висновки. Отже, законодавство Великого князівства Литовського було послідовне в частині охорони християнських засад сімейного життя й моральності суспільства. Відтак діяння, що посягають на руйнування цих принципів, кваліфікувалися злочинними різноманітними джерелами як церковного, так і державного права. Кваліфікація правопорушень полягала в учиненні самовільного розлучення, двоєженства, перелюбства, розпусти, проституції та сутенерства, заміжжя без

дозволу батька або родичів, порушення кровної спорідненості, шлюбного віку, порушення умов укладення другого шлюбу, злочинних вчинків дітей проти батьків. Своєю чергою, правопорушення, спрямовані проти особи своєї свободи та честі, переслідувалися всіма редакціями литовських статутів. Кримінально карані діяння означеної групи полягали в учиненні зґвалтування, викраденні нареченої або в перешкоджанні родичів видати дівчину заміж за умови її прагнення.

Анотація

Публікація присвячена юридичному аналізу складів злочинів проти сім'ї, моралі, особистої свободи та честі, передбачених законодавством Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, а також відповідними джерелами церковного права. Залежно від ознак злочину, здійснено їх класифікації на окремі групи. Простежено за змінами в князівському законодавстві, які визначали міру державного переслідування за їх учинення.

Ключові слова: злочини проти сім'ї, злочини проти моралі, церковне правопорушення, Статут.

Аннотация

Публикация посвящена юридическому анализу составов преступлений против семьи, морали, личной свободы и чести, предусмотренных законодательством Великого княжества Литовского, Речи Посполитой, а также соответствующими источниками церковного права. В зависимости от признаков преступления, осуществлена их классификация на отдельные группы. Прослежено за изменениями в княжеском законодательстве, которые определяли меру государственного преследования за их совершение.

Ключевые слова: преступления против семьи, преступления против морали, церковное правонарушение, Статут.

Matselyukh I.A. Stratification of crimes against family, morals, personal freedom and honor in the Ukrainian law of the XIV–XVI centuries

Summary

The publication is devoted to the legal analysis of crimes against the family, morals, personal liberty and honor prescribed by the laws of the Grand Duchy of Lithuania, the Commonwealth, as well as relevant sources of church law. Depending on the characteristics of the crime, their classification into separate groups has been made. It has been traced for changes in the princely legislation which determined the extent of state prosecution for their commission.

Key words: crimes against the family, crimes against morals, church offenses, Statute.

Список використаних джерел:

1. Малиновский И.А. Лекции по истории русского права / под ред. В.А. Попелюшко. Москва, 2015. 696 с.
2. Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (ІХ–ХХ ст.): навчальний посібник. Львів, 2013. 408 с.

3. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.): навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів, 2014. 904 с.
4. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: навчальний посібник. Київ, 2011. 944 с.
5. Захарченко П.П. Історія держави та права України: підручник. Київ, 2005. 368 с.
6. Нелін О.І. Історія держави і права України: підручник. Київ, 2016. 719 с.
7. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2002–2004. Том 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. 464 с.
8. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С.В. Ківалов та ін. Одеса, 2002–2004. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року. 558 с.
9. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С.В. Ківалов та ін. Одеса, 2002–2004. Т. 3. Кн. 2: Статут Великого князівства Литовського 1588 року. 566 с.
10. Акты, относящиеся к истории Западной России: в 5 т. Санкт-Петербург, 1846. Т. 1: 1340–1506 гг. 1506 с.
11. Акты, относящиеся к истории Западной России: в 5 т. Санкт-Петербург, 1848. Т. 3: 1544–1587 гг. 317 с.
12. Акты, относящиеся к истории Западной России: в 5 т. Санкт-Петербург, 1851. Т. 4: 1588–1632 гг. 582 с.